

SPUŚCIZNA NAUKOWA MIKOŁAJA KOSTOMAROWA W EWOLUCJI KOMPARATYSTYKI UKRAIŃSKIEJ

Galina Aleksandrowa

*doktor habilitowany nauk filologicznych, starszy pracownik naukowy Instytutu Filologii Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego imienia Tarasa Szewczenka, (Kijów, Ukraina)
galekss@ukr.net*

Adnotacja. Artykuł analizuje spuściznę Mikołaja Kostomarowa, co jest również ważne w badaniach porównawczych, które początkowo miały charakter interdyscyplinarny. Podkreśla się, że naukowiec kontynuował tradycje M. Certelewa, M. Maksimowicza, O. Bodiańskiego, którzy rozpoczęli studia nad poezją narodu ukraińskiego, nad jego historią i językiem, porównując podstawy duchowe swojego ludu z sąsiadami. Metoda porównawcza w badaniach naukowców ukraińskich rozwijała się w ścisłym związku z takimi kategoriami romantyzmu jak «ludowość», «tożsamość», «historyzm», "duch nacji», «dusza narodu», które znalazły odzwierciedlenie w charakterze ludowym. Udowodniono, że w procesie porównywania M. Kostomarov próbował ujawnić narodowo oryginalne, dominujące dla każdego narodu w systemie historycznie uwarunkowanych poglądów, perswazji, ideałów, światopoglądu, sposobu życia i zwyczajów. Idee M. Kostomarowa wpłynęły na kształtowanie się literaturoznawstwa porównawczego na Ukrainie, kontynuowali je inni badacze.

Słowa kluczowe: komparatystyka, imagologia, etnopsychologia, folklor, literatura, porównanie, różnice, romantyzm.

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF NIKOLAI KOSTOMAROV IN THE EVOLUTION OF UKRAINIAN COMPARATIVISM

Galina Aleksandrova

Doctor of Philology, Senior Researcher at the Institute of Philology of the Kyiv National Taras Shevchenko University, (Kyiv, Ukraine)

Abstract. The article analyzes the legacy of M. Kostomarov, which is also important for comparative studies, which initially had an interdisciplinary character. It is emphasized that the scholar continued the traditions of M. Zertelev, M. Maximovich, O. Bodianskiy, who began to study the poetry of the Ukrainian people, its history and language, comparing the spiritual foundations of its people with the neighboring ones. The comparative method in the research of Ukrainian scholars developed in close connection with such categories of romanticism as «nationality», «identity», «historicism», «the spirit of the nation», «the soul of the people», which was reflected in the national character. In his works, Ukraine is clearly emerging as a spiritually throwing phenomenon in unity with the people and its culture. An innovative was the desire to comprehend moral and ethical, spiritual, aesthetic and psychological dimensions of peoples on the basis of comparison of folk poetry, to oppose His and the Other. It is proved that in the process of comparison M. Kostomarov tried to identify a nationally original, dominant for each people in the system of historically predetermined views, beliefs, ideals, worldview, life and customs. The ideas of M. Kostomarov influenced the formation of comparative literary studies in Ukraine, they were extended by other researchers.

Key words: comparative studies, imagology, ethnopsychology, folklore, literature, comparisons, differences, romanticism.

НАУКОВА СПАДЩИНА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

Галина Александрова

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, (Київ, Україна)*

Анотація. У статті аналізується спадщина Миколи Костомарова, що має значення і для компаративістики, яка від початку мала інтердисциплінарний характер. Акцентовано, що вчений продовжив традиції М. Цертелева, М. Максимовича, О. Бодянського, які започаткували вивчення поезії українського народу, його історії та мови, зіставляючи духовні основи свого народу з сусідніми. Порівняльний метод у дослідженнях українських учених розвивався в тісному зв'язку з такими категоріями романтизму, як «народність», «самобутність», «історизм», «дух нації», «душа народу», що віддзеркалювалися в народному характері. Доведено, що в процесі порівняння М. Костомаров намагався виявити національно самобутнє, домінантне для кожного народу в системі історично зумовлених поглядів, переконань, ідеалів, світорозуміння, побуту і звичаїв. Ідеї М. Костомарова вплинули на формування порівняльного літературознавства в Україні, їх продовжили інші дослідники.

Ключові слова: компаративістика, імагологія, етнопсихологія, фольклор, література, порівняння, відмінності, романтизм.

Постановка проблеми. Теоретичні та практичні проблеми компаративістики в Україні потребують вивчення і оцінки в спадщині вчених, які формували її як напрям наукових досліджень. Спроби досягнути її початки налічують не так багато часу (праці Г. Александрової, Л. Білецького, Г. Вервеса, М. Гнатюка, Л. Грицик та ін.). Перший (романтичний) період формування українського порівняльного літературознавства охоплює 20–70-ті рр. XIX ст. – добу, яка позначена активним піднесенням національної самосвідомості, науковою й культурною діяльністю М. Максимовича, О. Бодянського, М. Костомарова, О. Котляревського та інших учених, які підхопили ідеї європейського романтизму і започаткували вивчення поезії українського народу, його історії та мови, зіставляючи духовні основи свого народу з сусідніми. Важливими чинниками, що формували українську компаративістику, було романтичне захоплення народністю, звертання до фольклорних джерел. У добу романтизму центром уваги науковців стає народ як головний суб'єкт історії з усім притаманним йому комплексом уявлень, звичаїв, мови й культури. Порівняльний метод у дослідженнях українських учених розвивався в тісному зв'язку з такими категоріями романтизму, як «народність», «самобутність», «історизм», «дух нації», «душа народу», що віддзеркалювалися в народному характері. Нові ідеї, що потрапили на український ґрунт із Західної Європи ще наприкінці XVIII ст., прискорювали формування і поглиблення національної свідомості. Великого значення набувають культурологічні ідеї Віко й Руссо, визнання своєрідності місця і призначення кожного народу в розвитку світової історії (Гердер, Шеллінг, Гегель), відкриття «духу народів» (Фіхте). Вивчати й осмислювати народнопоетичну творчість було неможливо ізольовано, без порівняння її з фольклором інших народів. Тому компаративістика започатковується і розвивається переважно в межах фольклористики. Саме в науковій спадщині її представників (М. Максимовича, О. Бодянського,

М. Костомарова, П. Куліша) сформувався історико-порівняльний принцип. Недаремно від праць В. Ламанського, М. Костомарова, П. Куліша починав відлік порівняльного студіювання літератури в Україні Л. Білецький (*Білецький 1998, с. 462*). Їхні підходи стали підґрунтям для вивчення міфологічного, фольклорного, літературного матеріалу в порівняльному аспекті. З огляду на те, що основним об'єктом дослідження в їхніх студіях стає народний дух, він має немало підстав називатися навіть психолого-порівняльним (*Підгорна 2008, с. 31*).

Аналіз попередніх публікацій. Багатогранна постать М. Костомарова неодноразово була об'єктом студій фольклористів, літературознавців, істориків, філософів та представників інших галузей науки, де залишив свій слід цей невтомний діяч. Демаркаційну лінію між його студіями провести дуже важко: майже всі вони багатопланові і мають і філологічні, і історичні, і політичні виміри. Адже діяльність М. Костомарова розвивалася на тлі процесів, які активізували завдання консолідації нації й утвердження самобутнього національного письменства, тому в його творчості бачимо органічне поєднання «...історії, етнографії, фольклористики й літератури із суспільно-політичною концепцією вільного розвитку етносу» (*Яценко 1994, с. 12*).

Методологічні засади Костомарова-літературознавця вперше спробував систематизувати Л. Білецький. Він зараховує спадщину вченого до історичної, культурно-історичної та символічної школи (Білецький 1999). Представником історичної школи його вважає М. Насенко, культурно-історичної – Я. Гарасим, культурно-історичної та міфологічної – М. Яценко та Л. Підгорна, міфологічної – М. Дмитренко, порівняльного літературознавства – Л. Грицик. Неоднозначно прочитають і спадщину М. Максимовича, О. Бодяньського, І. Срезневського, П. Куліша – учених-універсалів, діяльність яких не вкладається в межі однієї школи. У них, як зауважує Л. Грицик, можна натрапити на різні компоненти сучасної компаративістики, «в тому числі й імагології, тематології, генології, які, ясна річ, ще не сформувалися в певну систему і відображали певний етап у її розвитку» (*Грицик 2002, с. 31*). Тому важливо дослідити літературознавчу спадщину М. Костомарова в контексті еволюції порівняльного літературознавства в Україні, простежити засади і особливості української компаративістики, зокрема її початкового, романтичного етапу.

Виклад основного матеріалу. Для доби романтизму однією з центральних стає категорія «народного духу», що, на думку тодішніх дослідників, була внутрішньою суттю народу, відображенням його колективної душі. На світогляд М. Костомарова, безперечно, вплинули принципи романтизму: філософсько-історичні уявлення про цей напрям він отримав ще в студентські роки від професорів Харківського університету, прихильників поглядів Й. Г. Гердера (1744–1803) та німецьких романтиків. Ученого захоплювала історія, але під впливом І. Срезневського та його «Запорожской старины», безпосереднього спілкування з українцями М. Костомаров усвідомив, що справжня історія народу не в мертвих літописах, а в фольклорі, особливо в піснях. Ще студентом він зацікавився українською народною словесністю і під впливом М. Максимовича почав її вивчати. Пізніше писав про важливу його роль у своїй науковій долі: «Малоруські пісні до того захопили всі мої чуття і уяву, що який-небудь місяць – і я вже знав напам'ять збірник Максимовича. Потім взявся за другий його збірник, ознайомився з історичними думами і ще більше був охоплений пристрасстю до

поезії цього народу» (*Костомаров 2007, с. 37*). Захоплення культурними здобутками українців тривало: М. Костомаров прочитав дисертацію О. Бодяньського про слов'янські пісні. Власне, основи порівняння українських і російських пісень заклав ще М. Цертелев (1819), який пробував зробити їх порівняння і висловив думки про їхню своєрідність, продовжив М. Максимович (1827, 1834), розвинув О. Бодяньський (1837), який захопив уже більшу «площу» порівнянь, зіставляючи фольклор кількох слов'янських народів та виокремлюючи характерні ознаки кожного. Їхні праці були насамперед виявом національної свідомості українства, але осмислювали вони цю проблематику чи досить декларативно (М. Максимовича, чи особливо не виокремлюючи український фольклор з-поміж інших слов'янських (О. Бодяньський). Лекції літературознавця Степана Шевирьова, професора Московського університету, прослухані 1838 року, зміцнили в молодого вченого романтичне ставлення до народності. Наукові інтереси М. Костомарова, сформовані на межі історії й філології, давали можливість розглядати проблему комплексно, це відкривало не площинний, а об'ємний ракурс аналізу. Матеріалом його досліджень стали не лише пісні, а й дані історії, міфології, літератури, релігії, психології, побуту та ін. – таким чином, порівняльні контексти учений відчутно розширив.

Початковим методологічним етапом порівняльного літературознавства прийнято вважати міфологічну теорію, яку ще називають порівняльно-міфологічною, або арійською. Серед українських філологів М. Костомаров уперше дослідив слов'янську міфологію як найосновніший культурний вияв народного духу в його міфах та фольклорі, як «предтечу слов'янського художнього мислення загалом і художнього мислення українських авторів зокрема» (*Мостяев 2008, с. 57*). На його «Слов'янській міфології» (1846, рос. мовою) позначилися концепції німецьких міфологів Ф.-І. Крейцера, Ф. Шеллінга, Я. І. Герреса, французьких учених Ш.-Ф. Дюпої, Ж.-Ф. Лафіто; чеських Я. Коллара і І.-Я. Гануша; М. Костомаров проаналізував єгипетську, іранську, скандинавську міфологію, застосував греко-римські паралелі. Праця містить цілу систему зіставлень слов'янських божеств з відповідними міфологічними істотами з давньоіндійської, іранської, монгольської, германської, грецької й скандинавської міфології. Цими порівняннями учений доводив, що наша міфологія була незрівнянно повнішою, ніж її представив Нестор-літописець, і вона має тісний зв'язок з міфологією західних слов'ян, «так що по суті вона була такою самою» (*Костомаров 1994, с. 256*). Первісні уявлення проаналізовані із залученням даних лінгвістики, історії, етнографії, археології, показано трансформації української міфології в системі світових міфологічних начал, простудіювано найдавніші елементи в народних творах і віруваннях. Сам дослідник захоплювався далекими паралелями, однак писав, що в порівняннях варто бути дуже обережним. «У слов'янському світі було багато спільного, але було багато і окремого, що належало одним і було чужим для інших племен... у кожній гілці виникали свої місцеві особливості» (*Костомаров 1994, с. 262*). Його праця продемонструвала «перспективність залучення методів порівняльних досліджень для аналітичного розмислу над початковим етапом формування метатексту українського фольклору» (*Хоменко 2013, с. 36*).

В «Огляді творів, писаних малоросійською мовою» (1843, рос. мовою) вчений наголошував: початки української літератури – в Київській Русі, де

побутувала книжна мова, утворена на основі церковнослов'янської й живої народної. Українська мова не є «наріччям» великоруської, а самобутнім явищем з власними лексичними й граматичними ознаками, вона має особливості, й тому багато чого, що можна нею висловити, неможливо означити російською мовою. Українська мова багато в чому вплинула на формування російської, але пізніше, з кінця XVIII ст., в останній відбувся «наплив іноземної освіти» (Костомаров 1994, с. 281), змінилася й література, на якій позначилася європейська освіченість. Коли в Європі з'явилася ідея народності, а наслідування поступилося оригінальності, «почали соромитися своєї байдужості до вітчизняного і... прив'язаності до іноземного... і звернулись до власного джерела національності й народності» (Костомаров 1994, с. 281). Змінилася мова, позбувшись іноземних форм, а за нею й література, головним прагненням якої стало не наслідування чужого, а «своєнародність». Таке само право, вважав М. Костомаров, має й Україна, народність якої є «особлива, відмінна від народності великоросійської» (Костомаров 1994, с. 282). Ідея народності оживила і українську літературу, вона, власне, і витворила її як окреме відгалуження в російській літературі. Хоч кількість творів, написаних нею, у першій половині XIX ст. ще невелика, але в них помітне «не якість наслідування чужого, не іноземні чужі ідеї, одягнені в спотворену форму... не думки, всім відомі, виражені образами, всім відомими, а справжнє зображення свого, рідного, з усім віддзеркаленням національного характеру» (Костомаров 1994, с. 286), – це і приваблює його як дослідника. Отже, вимоги до літературного твору, які на основі ідей народності окреслював М. Костомаров, – це правдивість та оригінальність відтворення національного життя та характеру. Аналізуючи твори, написані українською мовою, учений прагнув поставити їх у вітчизняний контекст і визначити їхнє місце в історії рідної культури. У пізніших працях М. Костомаров, як відомо, змінив погляд на українську літературу, констатує в новому письменстві тільки зображально-етнографічний напрям, та прийняв слов'янофільську тезу «література для домашнього вжитку» (багато дослідників його спадщини, зокрема М. Грушевський, Є. Шаблійовський та ін. пояснювали це не капітуляцією перед російським самодержавством, а намаганням хоч якось мірою захистити українську мову й літературу).

Праця М. Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії» (1843, рос. мовою) виявляла глибоке знання західноєвропейської літератури та наукової думки. Він пише про фольклоризм В. Скотта і Т. Мора, Гете, Уланда, називає збірки народних поетичних творів Персі та Джеймсона, Форееля, згадує історико-літературні праці Вартона, Еллеса, Райтсона, Гереса, Brentana, Ерліха, Грімма, Бішінга, Вольфа, Гердера, Тальві, Ампера, Марм'є, Блаза, Нодьє, науковий досвід яких рухав компаративістську думку, збагачував її новими методиками. У такому ж руслі працювали й слов'янські збирачі народної поезії – М. Костомаров виокремлює серед них В. Стефановича, Я. Коллара, К.В. Войціцького, Ж. Паулі, Вацлава з Олеська, М. Максимовича та І. Срезневського, намагаючись синтезувати всі відомі йому на той час в європейській науці школи і течії. Усіх цих дослідників об'єднувала любов і увага до народності. Учений визначав три причини такої уваги до цієї проблеми: літературна (у ній знайшли примирення ворожі напрями класицизму й романтизму), політична й історично-сцієнтична. Тому народне життя

М. Костомаров досліджував у трьох вимірах: духовному, історичному й суспільному, щоб збагнути суть національного характеру.

Історик, переконаний М. Костомаров, має вивчати все, що в людському світі кладе на розумну істоту відбиток відмінності. Початковими пунктами в дослідженні джерела кожного твору, на які має спиратися дослідник, на думку вченого, є обставини, дух часу, народ та його характер. Це положення перегукується з пізніше сформульованою відомою тріадою (раса, середовище, момент) І. Тена, якого вважають засновником культурно-історичної школи. Основні засади цієї школи розвивалися ще в працях пізніх німецьких просвітителів (Й.-Г. Гердер), французьких істориків (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле), у позитивістській філософії (О. Конт). Увага М. Костомарова зосереджується навколо гердерівських ідей про історію людства як процес розвитку духу, на розкритті його внутрішніх чинників. Гердер для нього є найбільшим авторитетом, що міцно поставив «прапор народності» (Костомаров 1994, с. 47).

М. Костомаров насамперед простежував відображення у поезії тих явищ, де народне (національне) проявляється найчіткіше (релігія, природа, історичне, суспільне життя). «У світі немає двох істот, цілком схожих одна на одну, у кожній є щось своє, власне» (Костомаров 1994, с. 45), – писав він. Тому й кожен народ «має в собі щось визначене, що стосується більше чи менше кожної особи, яка належить народові. Це народний характер» (Костомаров 1994, с. 47). Згідно з романтичними уявленнями, в оцінках ученого простежується апологія позачасових, трансцендентних вартостей: він убачав у народній поезії безпосереднє (несвідоме) виявлення вроджених особливостей людського духу, тому вивчення її є для нього найкоротшим шляхом пізнання істини. Щоб збагнути, у чому полягає суть національного характеру, на його переконання, основну увагу варто зосередити на джерелах, у яких би народ «висловлював себе несвідомо» (Костомаров 1994, с. 47). Це насамперед – література: якщо в ній немає самобутніх творів, а все наслідувальне й чуже – це означає, що й суспільство, яке відображає література, «не співчуває своїй народності, живе чужим» (Костомаров 1994, с. 47). Визначальними для дослідника є твори народної словесності, зокрема пісні, як «пам'ятки погляду народу самого на себе і на довкілля» (Костомаров 1994, с. 48), на своє духовне, історичне і суспільне життя. Саме пісні є для М. Костомарова істиною, у ній і через неї озивається глибока історична пам'ять народу, його знання про себе і світ: «ніде не є народ такою єдиною особою, як у цих звуках своєї душі, отже, ні в чому так не висловлює свого характеру» (Костомаров 1994, с. 48). М. Костомаров вважає доцільним розглядати цілий народ як одну людину: «Для того, щоб довідатись народний характер, потрібно чинити так, як з людиною, яку бажають вивчити: потрібно шукати тих джерел, у яких би народ висловлював себе несвідомо. До таких належить література» (Костомаров 1994, с. 47). Стверджуючи, що одиничне і ціле можуть бути однаковими величинами, М. Костомаров розширює можливості зіставлення цілого суспільства з однією особою і зауважує, що будь-яка література – це вираження суспільства», отже, «вибудовується безпосередня залежність між літературою і особистістю, формула своєрідної взаємообумовленості цих чинників» (Задорожна 2008, с. 119).

Пісні, доводить М. Костомаров, відображають характер народу в трьох сферах: духовній, історичній і суспільній. Характером він називає «особливий

погляд на речі, який має будь-яка людина, як і будь-який народ» (*Костомаров 1994, с. 48*). Зазначаючи тісний зв'язок людини з фізичним світом, дослідник наголошує: існування кожного народу зумовлене місцевістю. Тому в народних піснях відображене довкілля, у них є інформація про природу країни, у якій живе етнос: «пісні фінна переносять нас у низенькі хатини, закидані кучугурами... шотландець співає про свої ясні озера, про провалля і водоспади... ви побачите грека, який сидить під оливою при заході південного сонця... Думи українські заносять нашу уяву «на степи ординські, шляхи киліянські» (*Костомаров 1994, с. 58*). У козацьких піснях, за його спостереженнями, поширені такі образи: темні ліси, далекі степи, бистрі води, Дніпро широкий, буйний вітер, яри глибокі, байраки зелені, смутна чайка, віща зозуля, сизокрилі орли. У родинних піснях зринають інші картини: вишневий садок, розквітла яблуня, ставок і млинок, лугові верби, червона калина, зелена царина, рум'яна рожа в городі та ін.

Учений розмежовував українські і російські пісні, беручи за основу історичну відмінність двох народів. Тому відмінність між їхніми історичними піснями «надзвичайно значна» (*Костомаров 1994, 108*). В українських піснях «історія відобразилася повно і ясно; квіти фантазії неспроможні були цілковито закрити істину; у великоросів, навпаки, жодна з історичних подій, що залишилася в народній пам'яті, не показана такою, якою вона була насправді: народна фантазія все переробила по-своєму» (*Костомаров 1994, с.108*).

Характеризуючи народні великоруські пісні в контексті географії та етнографії, дослідник помічає складне поєднання: Єрусалим, Золота Орда, Греція, заморські країни, чудь, латини, лютерани, татари, зрештою, народи, які ніколи не існували. Це відбувалося, на його думку, тому, що пісні творилися протягом століть, кожен період народної історії накладав на них свій відбиток, і все це синтезувалося: «...зливалося в строкату масу» (*Костомаров 1994, с.108*).

Росіяни, за спостереженням М. Костомарова, кардинально відрізняються від українців: «тут інші події, не ті обличчя, інші поняття» (*Костомаров 1994, 184*). У них немає кипіння, страждання, ворожнечі, а поезія демонструє, що «влада зрозуміла і люба, народ у своєму житті струнко розвиває ідею, яку дав Бог на його долю» (*Костомаров 1994, с.184*). Ця країна, наголошує вчений, не змінювалась швидко й раптово, її народ не зазнав сильних переворотів, які б змінили його – усе відбувалося поступово. Погляд М. Костомарова на майбутнє України песимістичний: ця «колиска руського суспільного життя зі своїми звичаями, поняттями, мовою і всім, чим можна було відрізнити малоруса, незабаром належатиме історії минулих днів» (*Костомаров 1994, с.184*). І навпаки: Росія стала могутньою і міцною європейською державою і не має жодних ознак руйнування, оскільки народ любить царя, владу якого вважає відображенням Божої влади на небесах (це продемонстровано на прикладі численних фольклорних зразків).

Важливим аспектом праці є апеляція до образів етнічних спільнот, які населяли Україну: жидів, циган, поляків, москалів, «невірних» – татар, турків (термінологія автора – *Г. А.*) на основі фольклорних текстів. Унаслідок комунікації з Іншим у сконденсованій формі знання про нього передавалися наступним поколінням, водночас характеризуючи власну етнічну ментальність. Імагологічні тексти, які наводив М. Костомаров, відображали проблему рецепції

Іншого та Свого, висвітлювали особливості народного характеру з погляду етнопсихології.

Недаремно, аналізуючи цю працю М. Костомарова, І. Срезневський писав про її загальноєвропейське значення, передбачав її цінність для відомих науковців: «для Грімів і Тальві так само, як і для Сахарових і Снегирьових, Караджичів і Колларів» (*Срезневский 1844, с. 144-145*). Рецензент наголошував на новаторстві ученого, який ішов далі свої попередників: «Погляди автора у нас новина; але на Заході вони – ще більша новина» (*Срезневский 1844, с. 144-145*). Новаторський характер статті зазначав і через кілька десятиліть В. Науменко: «У праці Миколи Івановича, не позбавленої деяких недоговореностей і недоробок (що пояснюється новизною предмета), ми натрапляємо так багато нових фактів, а головне – такі нові основні положення і таку постановку питання, що мимоволі доведеться визнати, що праця ця була першим тоді науково-етнографічним дослідженням, яке не втратило свого значення і в наш час» (*Науменко 1885, с. ХLI*).

Ці думки М. Костомаров розвинув у праці «Дві руські народності» (1861), яку вважають «підступом до наукової імагології» (*Наливайко 2006, с. 92*), такою, що ознаменувала становлення етнопсихології в Україні як самостійної ділянки фундаментальної науки (*Балагутрак 2007, с. 186*), духовно-ментального підходу в науці (*Мостяєв 2008, с. 9*). Порівняння в цій статті, судячи вже з її назви, було неминучим, усвідомленим, лише за його допомогою можна було ефективно довести окремішність українського народу та його творчості. Матеріал, залучений до праці, різноманітний: психологічний, історичний, етнографічний, фольклорний, релігійний. Лише так, вважав учений, можна пояснити відмінності між національними характерами українців і росіян, які сформувалися протягом тривалого історичного періоду. Зіставлення та аналогії – основний інструмент для з'ясування домінантних для кожного народу поглядів і переконань, світоглядних ідеалів, матеріальних побуту і звичаїв.

Важливий складник цієї праці – присутність автора з його власною культурною ментальністю, ідеологічними позиціями. Це він обирає члени порівняння, його площину, порівнювані характеристики. М. Костомаров як людина двох культур (батько – росіянин, поміщик, мати – українка, кріпачка), яка виросла на помезж'ї (Воронезька губернія) знав особливості кожної, але ідентифікував себе як представник української, зокрема, російські пісні він протиставляє «нашим» (*Костомаров 2013, с. 49*). Він дивиться на світ очима українця, він належить до її культури, віддзеркалює опозицію ми/ вони. Історію Київської Русі він вважає історією українського народу, а руську народність ототожнює із українською. Загалом у світогляді дослідника переважає романтичне піднесення, емоційно-психологічна експресія, потяг до моральних, духовних, насамперед вічних трансцендентних вартостей (*Ясь 2006, с. 52*).

Слідом за М. Максимовичем, який дав розгорнуту порівняльну характеристику українських та російських пісень, опозиційно осмислюючи їх семантичні коди та пояснюючи відмінність між ними різницею народних характерів, М. Костомаров у цій праці дослідив характер, етнопсихологію та політичну концепцію українців та росіян, порівняв самотутні риси їхньої національної вдачі та світогляду, розкрив історично сформовані відмінності в національних характерах.

Географічні умови та історичні обставини, зіткнення, «взаємне тертя» (Костомаров 2013, с. 7), впливи чи впливи сусідів, повороти в суспільстві – усе це, переконаний дослідник, спричинює зміни в народній сутності і накладає на неї «особливі прикмети» (Костомаров 2013, с. 7). Зміни відбувалися і залежно від того, якими були сусідні народності: «Зустріч з народом слабшим, – вважав М. Костомаров, – зміцнює народність сильнішого, як зустріч із сильнішим ослаблює» (Костомаров 2013, с.8). Ситуація змінюється особливо тоді, коли народ потрапляє під панування сильнішого, тоді М. Костомаров констатує, за нинішньою термінологією, соціальну і культурну диференціацію: верхні шари засвоюють народність «чужу, пануючу» (Костомаров 2013, с. 8), а «низи» залишаються з колишньою, бо їхній пригнічений стан не дає змоги розвивати свої начала чи ні засвоювати чуже слідом за «верхами». Отже, висновок сучасного дослідника А. Б. Ноймана про те, що Росія завжди сприймалася як «конституюючий чужий» (Neumann 1999, с. 301), має глибоке підтвердження у вітчизняній науці.

Українців і росіян М. Костомаров метафорично співвідносить із духом і тілом, оскільки вони, відповідно, схильні до духовної і матеріальної сторони життя. Відмінності автор простежує вже на рівні зовнішності: «Варто поставити зображення росіянина і українця поруч» (Костомаров 2013, с. 6). Окрім антропологічних відмінностей, вони відрізняються одягом, ходою, способом життя; у них неоднакові звичаї, обряди, діалект, прийоми господарювання. Але зовнішні відмінності – не основне, дослідник переконаний: вони – лише вираз «того, що ховається в глибині душі; решта слугує джерелом того, що проявляється зовнішнім світом» (Костомаров 2013, с. 6). Опозиція зовнішнє – внутрішнє є визначальною в стилі мислення дослідника. Він не просто відмежовує українські реалії (людину, побут, суспільство, культуру) від російських, а бачить внутрішню інакшість росіян, відмінність їхнього духу, світоглядних конструктів.

Автор виокремлює поняття «духовний народний склад» (розум, почуття, воля, духовне й суспільне життя, звичаї, характер народу), наголошуючи, що всі ці ознаки можуть існувати лише разом, підтримуючи і доповнюючи одна одну. Це, переконаний М. Костомаров, ті особливості, які роблять народ оригінальним, неповторним, витворюючи «єдиний гармонійний образ народності» (Костомаров 2013, с. 8). Власне, уперше в науці М. Костомаров характеризує категорію, що є еквівалентом сучасного поняття «психічний склад нації» (Федорченко 2008, с. 23). Це духовне єство він прагне пояснити, оскільки лише воно може показати перспективи літературного розвитку «тої руської народності, яка вступає тепер у свої права» (Костомаров 2013, с. 6).

Відмінності М. Костомаров простежує і на рівні суспільно-політичному, і на релігійному, і на побутовому, у ставленні до природи і жінки. Але найяскравіше вони проявились у площині народної творчості, де віддзеркалилась ментальність конкретного народу. М. Костомаров дотримується положення, відповідно до якого саме народна поезія репрезентує внутрішній світ людини, демонструє етнопсихологічні, морально-етичні та мистецького-естетичні основи її буття.

Особливе місце М. Костомаров приділяє літературі, через яку український народ виражає себе. Поряд із словесністю для нього важливою є категорія народності: «Література є душа народного життя, самосвідомість народності. Без літератури остання – тільки пасивне явище, і тому чим багатша, чим більш

задовільна у народу література, тим міцніша його народність, тим більше ймовірності, що він наполегливіше захистить себе від ворожих обставин історичного життя, тим саме єство народності є більш опуклим, яснішим» (Костомаров 2013, с. 8-9).

Найцікавішими для компаративіста є порівняння, що стосуються несхожого духовного світу двох народностей. Російський народ, з його психологічним нахилом до матеріалізму, М. Костомаров характеризував не лише як малорелігійний, а й як малопоетичний; він «поступається південноруському в духовній стороні життя, в поезії, котра в останнього розвивалася незрівнянно ширше, живіше і повніше» (Костомаров 2013, с. 47). Тому не випадково російські народні пісні позначені роздумами і тугою. У них «немає тієї мрійливості, котра з такою поетичністю захоплює нас в поетичних піснях» (Костомаров 2013, с. 48-49). Для високопоетичних російських пісень характерне відображення сили волі, того, що необхідно для здійснення завдання, для якого визначив себе цей народ в історичному перебігу політичного життя. Недаремно продуктом життя російської ментальності є «розбійницький» цикл народних пісень. У росіян «історичний спогад зараз перетворюється в епос і стає казкою; тоді як, навпаки, в українських піснях він більше зберігає дійсності і часто не потебує підніматися у дійсність до епосу для того, щоб вражати силою розкішної поезії» (Костомаров 2013, с. 48-49). За спостереженнями М. Костомарова, великоруська поезія, з одного боку, часто прагне в сферу неосяжного, неможливого, з другого – опускається до простої забави і розваги.

Отже, тому, що буденне життя українці і росіяни бачать по-різному (для росіян характерний утилітарний, прагматичний, матеріалістичний підхід, для українців притаманне поетичне бачення дійсності), це спричинює і різну поезію. Українська поезія невіддільна від природи, у ній досягає найвищого одухотворення кохання, духовна краса жінки. Великорос не любить природу, тому її й немає в народній поезії, а нехтування правами жінки відображено у фольклорі, де її зображено підневільною істотою. Різко виражену «протилежність натури» (Костомаров 2013, с. 49) «двох народностей» дослідник насамперед бачить у жартівливих піснях. Психологічний нахил російського народу до матеріалізму відображено в пісні, яка «існує не для себе самої, а для бічної декорації іншого, чисто матеріального, задоволення» (Костомаров 2013, с. 50). Ці твори показують лише прагнення втомленої від прозаїчної дійсності людини «забутися на хвилину як-небудь, не чіпаючи серця і уяви» (Костомаров 2013, с. 6). Російські пісні не поетизують життя, а є способом відмежування від буденності, тяжкої праці, пориванням до недосяжного в реальності.

Особливості етнопсихіки українців і росіян, які М. Костомаров визначив на підставі порівняльного принципу історичних, психологічних, релігійних даних, як і в М. Максимовича, антагоністичні; кожна етнокультурна традиція віддає перевагу своїм цінностям: релігійність – нерелігійність; поетичність – реалістичність, прагматичність; дружба, любов – зверхність, ненависть тощо. Позитивна валоризація Свого відбувається не просто за рахунок негативної репрезентації Іншого: усе підкріплюється історичними та фольклорними даними.

Дослідник спадщини М. Костомарова Я. Козачок акцентує: учений не протиставив дві руські народності, а лише намагався довести, що це різні народи (Козачок 2004, с. 62). Варто наголосити: два абсолютно різні, контрастні за духом

народи, прірви в менталітеті яких, на жаль, трансформуються в усе більш масштабні і небезпечні.

Якщо М. Максимович концентрував увагу лише на піснях, порівняльна характеристика яких набула форми бінарних опозицій, то М. Костомаров поширює порівняння і на простір історії, побуту, природи, релігії та культури. Таким чином, у М. Максимовича йшлося про етнічну специфіку кожного народу і його творчості у досить схематичному, узагальненому вигляді. У М. Костомарова картина порівнянь, зроблена на різних рівнях, видається переконливішою і об'єктивнішою (у праці він торкнувся і особливостей характеру польського народу та порівняв його з українським). Учений, власне, наблизився до розуміння терміна «етнічний стереотип», показав важливість розбіжностей та несумісностей сусідніх, але різних народів. Його праця – перше комплексне дослідження, яке репрезентує цілісно, з урахуванням її амбівалентності, проблему Свого та Іншого. Крізь призму описаної М. Костомаровим опозиції українець/росіянин перед читачем постав образ Своєї та Іншої культури, постала реальність, наявна в різних культурних системах.

Для нинішнього сприйняття твердження М. Костомарова звучать, звісно, наївно і можливо, дещо вузько, але вже прагнення обґрунтувати й розкрити своєрідність народів заслуговувало на увагу. Зроблені більше ніж через півстоліття спостереження данця Г. Брандеса майже не відрізнялись від костомарівських: «Тоді як малороси безперечно випереджують росіян за вродженими здібностями, за живописністю й витонченістю, за своїми душевними і сердечними якостями, у них помітна повна відсутність практичного змісту» (Брандес 1914, с. 23).

Висновки. Отже, для сучасного українського літературознавства досі актуальним залишається звернення до спадщини його засновників (М. Максимовича, О. Бодянського, М. Костомарова, О. Котляревського), актуалізація їхнього доробку. Мета порівняльно-історичного аналізу в їхніх працях – утвердити факт існування національної української літератури, показати її своєрідність, відмінність, насамперед, від російської. Це зумовлювалося різним характером обох народів, який найкраще віддзеркалював фольклор. У працях М. Костомарова, де знаходять наукові засади та принципи історичної, культурно-історичної школи, міфологічної, порівняльної школи, варто звертати увагу на поєднання літературознавчих елементів з етнокультурними, соціопсихологічними, соціокультурними тощо. Ідеї М. Костомарова вплинули на формування порівняльного літературознавства в Україні, викристалізували його національну модель, увиразнили його міждисциплінарний характер, стали основними для багатьох дослідників (В. Антоновича, О. Потебні, О. Овсянико-Куликовського, М. Драгоманова, І. Франка та ін.).

Список використаних джерел:

1. Балагутрак М. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект / Микола Балагутрак. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 224 с.
2. Білецький Л. Головні напрями української літературно-наукової критики за останніх 50 літ / Л. Білецький // Сергій Єфремов. Історія українського письменства. – Мюнхен, 1989. – Т. II. – С. 462–464.

3. Білецький Л. Т. Основи української літературно-наукової критики / Леонід Білецький [упоряд., автор передм. і приміток М. М. Ільницький]. – Київ: Либідь, 1999. – 405 с.
4. Брандес Г. Россия. Наблюдения и размышления. Литературные впечатления / Георг Брандес // Собрание сочинений. В 20 т. – Санкт-Петербург: Тип. книгоизд. т-ва «Просвещение», 1906-1914. – Т. 19. – 1913. – 325 с.
5. Грицик Л. Українська компаративістика XIX – початку XX ст.: напрями, методика досліджень: Кілька вступних міркувань // Літературознавча компаративістика: Навч. посібник / Ред. Р. Т. Гром'як. – Тернопіль, 2002. – С. 29–33.
6. Задорожна Л. Українська літературна критика першої половини XIX ст.: погляд М. Костомарова на особливості історичного формування характеру українського народу / Л. Задорожна // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – Київ, 2008. – Вип. 30. – С. 117–127.
7. Козачок Я. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова / Я. Козачок. – Київ: НАУ, 2004. – 352 с.
8. Костомаров М. І. Дві руські народності / М. І. Костомаров; [упоряд.: І. Сяндюков, М. Томак, Н. Тисячна; за заг. ред. Л. Івшиної]. – Вид. 2-е. – Київ: Українська прес-група, 2013. – 72 с.
9. Костомаров М. І. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С. 257–279.
10. Костомаров М. І. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С. 280–296.
11. Костомаров М. І. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С. 44–201.
12. Костомаров М. І. Славянская міфологія / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С. 201–256.
13. Костомаров Н. И. Автобиография // Н. И. Костомаров. – Киев: Стило, 2007. – 351 с.
14. Мостяев О. Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського / О. Мостяев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – С. 7-12. – (Українознавство; Вип. 12).
15. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / М. К. Наєнко. – Київ: Академія, 2001. – 312 с.
16. Наливайко Д. С. Літературна імагологія: предмет і стратегії / Дмитро Наливайко // Теорія літератури й компаративістика. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 91–103.
17. Науменко В. Н. И. Костомаров как этнограф / В. Н. Науменко // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXXV–XLIV.
18. Підгорна Л. Фольклористичні концепції Миколи Костомарова: Тексти лекцій / Лілія Підгорна. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 72 с.
19. Срезневский И. И. [Рец.] Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков, 1843 / И. И. Срезневский // Москвитянин. – 1844. – Т. 66. – Ч. 2. – № 3. – С. 141-154.
20. Федорченко І. Проблема українського національного характеру в науковій спадщині М. Костомарова / І. Федорченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – С. 21-24. – (Українознавство; Вип. 12).
21. Хоменко О. Методологічні підстави осмислення словесності у теоретичному дискурсі Тараса Шевченка та Миколи Костомарова / Олександр Хоменко // Українознавство. – 2013. – № 3/4 (48/49). – С. 26–43.
22. Ясь О. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова / Олексій Ясь // Україна модерна. – Київ-Львів: 2006. – С. 37–57.
23. Яценко М. Т. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // М. І. Костомаров. Слов'янська міфологія. – Київ: Либідь, 1994. – С. 5–43.

24. Neumann I. B. *Uses of the Other. «The East» in European Identity Formation*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1999. – 304 P.

References:

1. Balahutrak M. Heneza etnopsykholohii v Ukraini 19-20 stolittia: istoryko-etnolohichni aspekt. Lviv, 2007, 224 p. (in Ukrainian).
2. Biletskyi L. Holovni napriamy ukrainskoi literaturno-naukovoï krytyky za ostannikh 50 lit. – Miunkhen, 1989. vol. II, pp. 462–464. (in Ukrainian).
3. Biletskyi L. T. Osnovy ukrainskoi literaturno-naukovoï krytyky. Kyiv, 1999, 405 p. (in Ukrainian).
4. Brandes G. Rossiia. Nabljudeniia i razmyshleniia. Literaturnye vpechatleniia. Sobranie sochinenij. V 20 t. Sankt-Peterbur, T. 19, 1913, 325 p. (in Russian).
5. Hrytsyk L. Ukrainska komparatyvistyka XIX – pochatku KhKh st.: napriamy, metodyka doslidzhen: Kilka vstupnykh mirkuvan. In: *Literaturoznavcha komparatyvistyka*. Ternopil, 2002, pp. 29–33. (in Ukrainian).
6. Zadorozhna L. Ukrainska literaturna krytyka pershoi polovyny KhKh st.: pohliad M. Kostomarov na osoblyvist istorychnoho formuvannia kharakteru ukrainskoho narodu. In: *Literatura. Folklor. Problemy poetyky*. Kyiv, 2008. no. 30. pp. 117-127. (in Ukrainian).
7. Kozachok Ya. Ukrainska ideia: z vuzkoï stezhky na shyroku dorohu (khudozhnia i naukovopublitsystychna tvorchiist Mykoly Kostomarov. Kyiv, 2004, 352 p. (in Ukrainian).
8. Kostomarov M. I. Dvi ruski narodnosti. Kyiv, 2013, 72 p. (in Ukrainian).
9. Kostomarov M. I. Neskol'ko slov o slavjano-russkoj mifologii v jazycheskom periode, preimushhestvenno v svjazi s narodnoj poeziejju. In: *Slovianska mifolohiia*. Kyiv, 1994, pp. 257-279. (in Ukrainian).
10. Kostomarov M. I. Obzor sochinenij, pisannyh na malorossijskom jazyke. In: *Slovianska mifolohiia*. Kyiv, 1994, pp. 280–296. (in Ukrainian).
11. Kostomarov M. I. Ob istoricheskom znachenii russkoj narodnoj poezii. In: *Slovianska mifolohiia*. Kyiv, 1994. pp. 44-201. (in Ukrainian).
12. Kostomarov M. I. Slavjanskaja mifologija. In: *Slovianska mifolohiia*. Kyiv, 1994, pp. 201–256. (in Ukrainian).
13. Kostomarov N. I. Avtobiografija. Kiev, 2007, 351 p. (in Russian).
14. Mostiaiev O. Teoretyko-metodolohichna matrytsia ukrainoznavstva ta mistse v nii pohliadiv M. Kostomarov ta V. Lypynskoho. In: *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Kyiv, 2008, pp. 7-12. (Ukrainoznavstvo, no. 12). (in Ukrainian).
15. Naienko M. K. Istoriiia ukrainskoho literaturoznavstva. Kyiv, 2001, 312 p. (in Ukrainian).
16. Nalyvaiko D. S. Literaturna imaholohiia: predmet i stratehii. In: *Teoriia literatury y komparatyvistyka*. Kyiv, 2006, pp. 91-103. (in Ukrainian).
17. Naumenko V. N. I. Kostomarov kak jetnograf. In: *Kievskaja starina*. 1885, № 5, pp. 35-44. (in Russian).
18. Pidhorna L. Folklorystychni kontseptsii Mykoly Kostomarov. Lviv, 2008, 72 p. (in Ukrainian).
19. Sreznevskii I. I. Kostomarov N. I. Ob istoricheskom znachenii russkoï narodnoi poezii. In: *Moskvitianin*. 1844, vols. 66, № 3, pp. 141-154. (in Russian).
20. Fedorchenko I. Problema ukrainskoho natsionalnoho kharakteru v naukovii spadshchyni M. Kostomarov. In: *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Kyiv, 2008, pp. 21-24. – (Ukrainoznavstvo, no. 12). (in Ukrainian).
21. Khomenko O. Metodolohichni pidstavy osmyslennia slovesnosti u teoretychnomu dyskursi Tarasa Shevchenka ta Mykoly Kostomarov. In: *Ukrainoznavstvo*, 2013, № 3/4, pp. 26-43. (in Ukrainian).
22. Ias O. Idealistychni ta irratsionalni motyvy v naukovii tvorchosti Mykoly Kostomarov. In: *Ukraina moderna*. Kyiv-Lviv, 2006, pp. 37-57. (in Ukrainian).

23. Iatsenko M. T. Kostomarov – folkloryst i literaturoznavec. In: *Slovianska mifolohiia*. Kyiv, 1994, pp. 5-43. (in Ukrainian).
24. Neumann I. B. *Uses of the Other. «The East» in European Identity Formation*. Minneapolis, 1999, 304 P. (in English).